

PALATALIZÁCIÓ  
(Részlet egy készülő magyar fonológiából)

Siptár Péter  
Magyar Tudományos Akadémia  
Nyelvtudományi Intézet

Bevezetés

Palatalizációnak nevezzük azt a fonológiai folyamatot, amelynek során egy palatális mássalhangzónak, tehát a /c/, /ʃ/, /ɲ/, /j/ mássalhangzók egyikének hatására az előtte álló (dentális) mássalhangzó (palato-alveoláris vagy) palatálissá válik. (Tehát nem értjük bele azt a teljesen automatikus, alacsony szintű, nem neutralizáló -- és feltehetőleg nem is nyelvspecifikus -- típusát a 'fonetikai palatalizációnak', amelyet a nem-alsó nyelvállású elől képzett magánhangzók és a /j/ váltanak ki, és amelynek révén többékevésbé palatalizált velárisok/dentálisok/labiálisok jönnek létre, mint például a kín szó k-ja (szemben a kár szó sima és a kút szó kerekített k-jával). Az efféle eseteket az alábbiakban nem tekintjük palatalizációnak.

A fonológiai palatalizáció alábbi leírása során a speciális esetek tárgyalásától haladunk az általánosabb esetek felé. Elsőként a felszólító mód j-je által kiváltott folyamatokról szólnunk, ezen belül is először a t-végű igék, majd a szibiláns-végű igék és végül az egyéb mássalhangzóra végződő igék viselkedését írjuk le. Ezután térünk rá a lexikális palatalizáció ('mélypalatalizáció') egyéb eseteire, végül pedig ezeket összevetjük a felszíni (posztlexikális) palatalizáció szabályaival.

Az igék felszólító módú alakja

A felszólító mód j-je előtt a tővégi t-vel háromféle dolog történhet:

- [ʃ]-ként jelenik meg rövid magánhangzó után, pl. üt/üss,
- [tʃ]-ként jelenik meg, ha előtte szonoráns mássalhangzó áll, pl. hajt/hajts, önt/önts, olt/olts,

-- törlődik, ha előtte obstruens áll. Ez az obstruens két-féle lehet: /ʃ/ a fest szóban, illetve /s/ az oszt típusú szavakban (Abondolo szerint az ÉrtSz. 117 ilyen ige-tövet tartalmaz, valamennyiben morfémahatár található az sz és a t között, vö. Abondolo 1988, 146).

A hosszú magánhangzó + t végű igék közül a bocsát, a lát és a lót(-fut) a rövid magánhangzósokhoz hasonlóan, a fűt, hűt, műt, szít, tát, vét, valamint az -ít képzős igék pedig a szonoráns + t végűekhez hasonlóan viselkednek. Ezt a megoszlást elvben háromféleképpen írhatjuk le. Először is, megelégedhetünk az egyszerű felsorolással, ahogy ebben a bekezdésben tettük. Ez a megoldás a legegyszerűbb, de a legkevésbé vonzó. Másodszor: azt mondhatjuk, hogy a lát-félék kivételesek, és a hosszú magánhangzós ige-tövek szabályosan [t̃]-re változtatják a tövégi t-t, ez Abondolo (1988, 146) megoldása. Végül Vago (1980, 72) nyomán feltehetjük, hogy a lát-félék a rövid magánhangzósokkal együtt alkotják a szabályos (magánhangzó + t) esetet, a fűt-féléket pedig valahogyan bele kell illeszteni a [t̃]-osztályba. Vago ezt úgy éri el, hogy az érintett igék (tehát a fűt-félék) mögöttes ábrázolásába felvesz egy /j/-t, amely a t (most már) szabályos [t̃]-vé palatalizálódása után -- de még a hajts-félékben bekövetkező degemináció előtt -- a megelőző magánhangzóba beleolvad (illetve annak pótlónyúlása mellett törlődik): /fyjt + j/ → fyjt̃j: → [fy:t̃j:] fűts. Ez a megoldás nem annyira önkényes, mint amilyennek első pillantásra tűnik a felsorolt igék számos más szempontból is úgy viselkednek, m i n t h a /Vjt/-végűek lennének (vö. Vago 1980, 73). Az egyetlen pont, ahol némi önkényesség van, a feltételezett mögöttes szonoráns minősége: miért éppen /j/? Tulajdonképpen kizárásos alapon: ez az egyetlen szóba jöhető szonoráns, amely a felszínen nem jelenik meg ilyen környezetben. (A gyűjt, gyújt, sújt-féle igék mögöttes magánhangzója feltehetőleg hosszú.) Az auto-szegmentális, illetve CV-fonológia keretében ez a kevéske önkényesség is eltávolítható (vö. Vago 1987, 1989):

$$(1) \quad \underline{tát} = \begin{array}{c} CVCC \\ | \quad | \\ t \quad a \quad t \end{array} \qquad \underline{lát} = \begin{array}{c} CVVC \\ | \quad | \\ l \quad a \quad t \end{array}$$

Összefoglalva tehát az eddigieket (formalizálva ld. Vago 1980, 71):



(2)  $t \rightarrow \int / V \_ j$

$t \rightarrow \hat{t}\int / \left[ \begin{array}{c} C \\ +szon \end{array} \right] \_ j$

$t \rightarrow \emptyset / [-szon] \_ j$

Most a következő két kérdés áll előttünk:

1. Mi történik a /j/-vel?

2. Hogyan korlátozható mindez a felszólító módra?

A felszólító mód /j/-je a fenti palatalizációs folyamatok révén [ $\int$ ], [ $\hat{t}\int$ ], illetve [s] utáni helyzetbe kerül, s ugyanaz történik vele, mint a szibiláns-végű igék felszólító módú alakjában: mos+j  $\rightarrow$  moss, fut+j  $\rightarrow$  fus+j  $\rightarrow$  fuss. Más szóval, a t-palatalizáció/törlés táplálja a j-hasonulás szabályát. A következő levezetések ezt szemléltetik:

(3)	/moʃ+j/	/fut+j/	/hajt+j/	/feʃt+j/
<u>t</u> -pal/törl.	-	$\int$	$\hat{t}\int$	$\emptyset$
<u>j</u> -hasonulás	$\int$	$\int$	$\hat{t}\int$	$\int$
degemináció	-	-	$\emptyset$	-
egyéb szabályok	[moʃ:]	[fuʃ:]	[hojtʃ:]	[fɛʃ:]

A j-hasonulás Vago (1980, 36) alapján így fogalmazható meg:

(4) [+érdes ] j  
 1 2  $\rightarrow$  1 1

A t-palatalizáció/törlés a sztenderd magyar fonológiában csak felszólító igealakokban megy végbe. (A suksükölés néven ismert sztenderd alatti változatban a j-t tartalmazó igei személyragok előtt, tehát kijelentő módú alakokban is lejátszódik. A birtokos személyragok j-je azonban egyetlen magyar nyelvváltozatban sem váltja ki a szabály alkalmazását: botja \*[boʃ:ɔ], lantja \*[lontʃɔ]. Ezt a kikötést bele lehet írni magába a szabályba, de szerencsésebb lenne valamilyen elvi indoklást találni hozzá. Vago (1980) megoldása szerint az igei és birtokos személyragok j-je egyaránt betoldott, nem mögöttes szegmentum (más-más szabály toldja be őket, ld. Vago 1980, 68, 105). Ha a betoldó szabályok a t-palatalizáció/törlés után kerülnek alkalmazásra (akár extrinszikus rendezés révén, akár valamilyen más okból), a t-pal/törl. korlátozása a felszólító alakokra automatiku-

san megoldódik. (Megjegyzendő, hogy a birtokos j minden bizonnyal valóban betoldott, vö. Kiefer 1985, és lehet, hogy az igei személyragok j-je is annak bizonyul -- a jelen gondolatmenet elsősorban nem a betoldott/nem betoldott dilemmáról szól.) A lexikális fonológia keretében kínálkozik egy másik megoldás, amely sem betoldó szabályokat, sem extrinszikus rendezést nem igényel: eszerint a felszólító mód jele az első szintű (mélyebb) toldalékok egyike, a személyragok viszont a másik (felszínhez közelebb) szintre tartoznak (ezt összefűzésük sorrendje is tanúsítja). A t-palatalizáció/törlés szabálya csak az első szinten (ciklusban) működik, tehát a személyragok j-je nem képes működésbe lendíteni:

(5)	(felsz.) /la:t+j+juk/	(kij.) /moʃ+juk/	(kij.) /la:t+juk/
1. szint	la:t+tj	-	-
<u>t</u> -p/t	ʃ		
<u>j</u> -has	ʃ		
-----			
2. szint	la:ʃʃ+juk	moʃ+juk	la:t+juk
<u>j</u> -has	ʃ	ʃ	
pal			cc
deg	∅		
	[la:ʃ:uk]	[moʃ:uk]	[la:c:uk]

Szépséghibája a fenti megoldásnak, hogy a j-hasonulásnak mindkét szinten működésbe kell lépnie. Miért nem lehetséges az, hogy csak a 2. szinten kezdjen működni? Ezt a Szigorú Ciklikusság elve kizárja (vö. Siptár 1988a). A lexikális fonológia elvei szerint megengedhető, hogy egy-egy szabály többszintű legyen -- egynél több szinten is megjelenjen --, de csak akkor, ha az érintett szintek szomszédosak. Ez a feltétel a jelen esetben teljesül.

#### Lexikális palatalizáció

A palatalizáció következő típusát (pl. látja, adja, kenje, falja stb.) ugyancsak a /j/ váltja ki, de ezúttal az eredmény valóban palatális hang, mégpedig gemináta. A szabály bemenetét a dentálisok (/t/, /d/, /n/, /l/) és --

részben "üresjáratban" (vacuously) -- a palatálisok (/c/, /j/, /j/) alkotják (pl. bátyja, hagyja, hányja). A folyamatot leírhatjuk szabálypárral, a t-pal/törl. és j-hasonulás mintájára, vagy pedig egyszerre, egybeolvadásként. Nézzük előbb a sztenderd megoldást!

(6) Palatalizáció

$$\begin{bmatrix} + \text{kor} \\ - \text{érd} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} - \text{elöl} \\ - \text{kor} \\ + \text{felső} \end{bmatrix} / \text{---} \begin{bmatrix} - \text{szill} \\ - \text{msh} \\ + \text{felső} \\ - \text{hátsó} \end{bmatrix}$$

(azaz: j előtt t-ből c, d-ből j, n-ből ɲ, l-ből ɭ lesz)

(7) Palatális-összeolvadás (PÖ)

$$\begin{bmatrix} - \text{szill} \\ + \text{felső} \\ - \text{hátsó} \\ - \text{érdes} \end{bmatrix}_1 \quad \begin{bmatrix} - \text{szill} \\ - \text{msh} \\ + \text{felső} \\ - \text{hátsó} \end{bmatrix}_2 \rightarrow 1 \quad 1$$

(azaz: cj-ből cc, ɲj-ből ɲɲ, ɭj-ből ɭɭ lesz)

Előnye ennek a megoldásnak, hogy az első szabály némi átformálásával belevonható a felszíni palatalizáció is, amely bármely palatális mássalhangzó (/j/, /c/, /j/, /j/) előtt bekövetkezik, de nem jár egybeolvadással (csak ikeredéssel, ha a kimenet véletlenül két azonos mássalhangzót tartalmaz). Így posztlexikális esetekben csak az első szabály, lexikális esetekben mindkét szabály alkalmazásra kerülne. Más szóval, a PÖ a lexikonon belülré lenne korlátozva, a Palatalizáció viszont itt is, ott is alkalmazható lenne. További támogatással szolgál ehhez a megoldáshoz az a néhány -- igaz, marginális -- eset, amikor szón belül van szükség a palatalizáló szegmentumoknak a /j/-nél tágabb körére: csappan/csappantyú, pillanat/pillanatnyi.

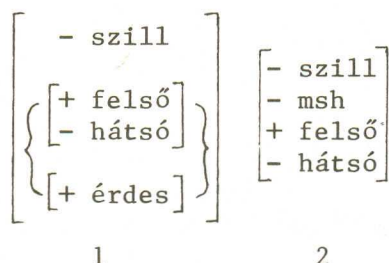
Ekkor tehát a Palatalizáció szabálya így fest (Vago 1980, 40):

$$(8) \begin{bmatrix} + \text{kor} \\ - \text{érd} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} - \text{elöl} \\ - \text{kor} \\ + \text{felső} \end{bmatrix} / \text{---} (\#) \begin{bmatrix} - \text{szill} \\ - \text{kor} \\ + \text{felső} \\ - \text{hátsó} \end{bmatrix}$$



Amint a klasszikus-generatív megfogalmazásban szereplő (#) sugallja, ez a szabály most már korlátozás nélkül alkalmazható a lexikális és posztlexikális összetevőben egyaránt; amennyiben a lexikális összetevőn belül több szinttel számolunk, az első és második szinten (és posztlexikálisan). Az első szintről nem zárhatjuk ki, hiszen a felszólító mód /j/-je is kiváltja, ha a tövégi mássalhangzó /d/, /n/, /l/: adjon, kenjen, keljen. A tövégi /t/-k az egyébként-elv (vagy: a teljes bennfoglalás elve) révén automatikusan a Palatalizáció elé rendezett t-pal/törlésen már átesve kikerültek a szabály lehetséges bemeneteinek köréből. Tovább szépíthető ez a megoldás a j-hasonulás (4) és a PÖ (7) összevonásával (így Abondolo 1988, 64 is):

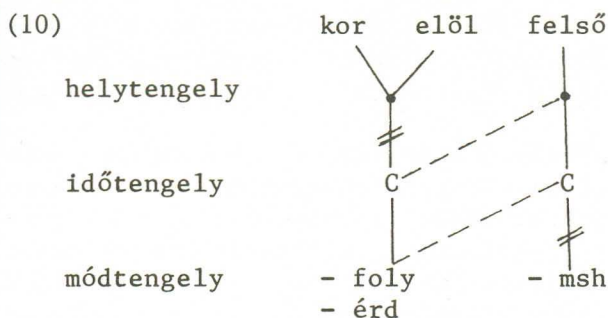
(9) j-hasonulás



Bár a bemenő osztály a Vago-féle jegyekkel csak diszjunkcióval jellemezhető (Abondolo nem formalizálja a szabályt), nem látszik eleve lehetetlennek a palatálisok és szibilánsook egységes osztályként kezelése. Az így összevont j-hasonulás tehát első + második szintű lexikális szabály, a Palatalizáció pedig minden szinten (és posztlexikálisan is) alkalmazható.

Most vizsgáljuk meg a másik lehetőséget: a (6) és (7) összevonását egyetlen (egybeolvadási) szabállyá. Ekkor a j-hasonulás maradna (4) szerint és külön posztlexikális palatalizációs szabály kellene kb. (8) szerint. A pillanatnyi-féle esetek minden további nélkül a posztlexikális komponensbe utalhatók, ahol a rongy, satnya-féle morfémán belüli esetekhez hasonló elbánásban részesíthetők.

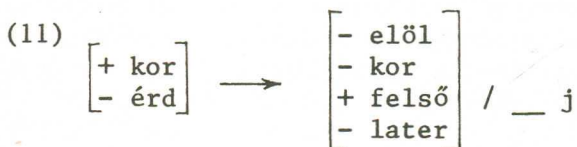
Maga az egybeolvadásként felfogott (lexikális) palatalizációs szabály autoszegmentális megfogalmazásban kb. így festene:



Tehát a /j/ palatalitása balra terjed (spread), lekapcsolva (delink) a megelőző szegmentum képzési helyre vonatkozó jegeit. Egyidejűleg a /j/ félmagánhangzósága megszűnik, és ráterjednek a megelőző zárhang/nazális módjegyei (nemcsak a feltüntetettek, hanem a nazalitás, a zöngesség stb. is.)

Eszerint tehát a /t + j/ → [c:], /d + j/ → [ʃ:], /n + j/ → [ɲ:] és /l + j/ → [λ:] változások egy lépcsőben, a felszíni palatalizációtól teljesen függetlenül valósulnak meg. A kétféle megoldás közötti választáshoz további kutatás szükséges, egy kisebb adalék ehhez a következő:

Az /l/ mélypalatalizációja során nem a (6) vagy (10) megfelelő kimenete, a hosszú palatális laterális [λ:] jelenik meg a felszínen, hanem [j:]. Erről többek között úgy lehet számot adni, hogy a palatalizáció közvetlen kimenete a λλ közbülső ábrázolás, amelyet aztán egy λ → [j] szabály (Vago 1980, 41, (29)) interpretál fonetikailag, pl. /vallja/ → vaλλa → [voʃ:ɔ]. Másfelől a (6) szabályba egyenesen is beépíthető ez, így:



A (10) szerinti megoldás esetén ez a beépítés nem megy ilyen könnyen -- lehet, hogy egyáltalán nem.

### Felszíni palatalizáció

Ez a folyamat is a /t/, /d/, /n/, /l/ szegmentumokat érinti, de ezúttal bármely (szorosán véve) palatális más-salhangzó (tehát /c/, /ʃ/, /ɲ/, /j/) előtt. A legfontosabb

különbség a lexikális (mély) és a posztlexikális (felszíni) palatalizáció között az, hogy az utóbbi (általában) nem jár egybeolvadással mit jelent\*[mic:ɛlɛnt], van joga\*[vɔɾ:ogɔ], védjegy\*[ve:jɛj].

A felszíni palatalizáció legegyszerűbb esete az, amikor a szabály bemenete és környezete egyaránt nem-folyamatos (tehát zárhang vagy nazális). Ilyenkor a /t/, /d/, /n/-ből /c/, /ʃ/, /ɲ/ előtt kötelezően (automatikusan, kivétel nélkül) [c], [ʃ], [ɲ] lesz. Példák: van gyufa[vɔɾʃufa], két nyúl[ke:cɲu:l]. (Nem világos azonban, hogy például a satnya szóban is ez a szabály hoz létre [c]-t vagy a mögöttes ábrázolásban is palatális zárhangot kell-e feltennünk.)

A hat tyúk[hɔc:u:k], mit gyártanak[miʃ:a:rɔnɔk] -féle példák látszólag ellentmondanak annak a fentebbi állításunknak, hogy a felszíni palatalizáció nem jár egybeolvadással. Valójában azonban ezek mindössze olyan esetek, amelyekben a palatalizáció kimenetére alkalmazható az ikeredés szabálya, mégpedig közvetlenül (hat tyúk) vagy a zöngésségi hasonulás közbejöttével (mit gyártanak). (Az ikeredés az az implementációs -- felszíni fonetikai -- szabály, amely két egymás mellett álló azonos mássalhangzót egyetlen hosszú mássalhangzóként valósít meg, és amely mellesleg lehetővé teszi, hogy a mögöttes szinten geminátaként -- két azonos rövid mássalhangzó egymásutánjaként -- elemezzük a morfémán belüli hosszú mássalhangzókat is. Vö. Nádasy--Siptár 1988.)

A szabály /j/ előtti alkalmazása már nem mutat ilyen egyértelmű képet. A /t/, /d/ esetében úgy tűnik, hogy a szabály működése fakultatív: mit jelent [micjɛlɛnt] ~ [mitjɛlɛnt], védjegy [ve:jjɛj] ~ [ve:djɛj]. Az /l/ hasonlóképpen változatlan marad gondozott beszédben, fesztelenebb beszédstílusban azonban teljes egybeolvadás megy végbe, akárcsak a lexikális palatalizáció esetében.

(12) <u>hol jelent meg</u>	[holjɛ-] ~ [hoj:ɛ-]
<u>hiteljuttatás</u>	[-ɛlju-] ~ [-ɛj:u-]
<u>följön</u>	[fɔljøn] ~ [fɔj:øn]

Még ennél is lezserebb beszédben az /l/ egyszerűen kiesik (a megelőző magánhangzó pótlónyúlásával vagy anélkül), mielőtt a palatalizációra sor kerülne. A többi palatális környezetében az /l/ számára az első és a harmadik lehetőség (nincs változás vagy az /l/ kiesése) áll csak nyitva, a második (az egybeolvadás) nem:



(13) <u>fél tyúk</u>	[ fe:lcu:k ] ~ [ fe:cuk ]
<u>kell gyanta</u>	[ kɛlʃɔntɔ ] ~ [ kɛ:ʃɔntɔ ]
<u>elnyúlik</u>	[ ɛlɲu:lik ] ~ [ ɛ:ɲu:lik ]

(A 'gondozott/fesztelen/lezser' terminológiáról ld. Siptár 1988b, az l kieséséről Dressler--Siptár 1988 és Vago 1989, az l felszíni palatalizációjának szintaktikai feltételrend-szeréről pedig Vogel--Kenesei 1988.)

Az /n/ viselkedése érdekesen tér el az /l/-étől. Például: argentín játék [-tinja:-] ~ [-tĩ:ja:-], de nem lehet \*[-tiɲ:a:-]. Az /n/-nel tehát szó belsejében és szóhatáron keresztül két különböző dolog történik /j/ előtt. A felszíni palatalizáció az /n/-et egyáltalán nem érinti: gondozott beszédben az /n/ változatlan marad, fesztelen beszédben pedig az n-vokalizációs szabály (Vn →  $\tilde{V}$ : /\_\_ [+foly]) az /n/-et nazalizációvá változtatja egyebek között /j/ előtt is, ezzel gátolva (bleed) a palatalizáció alkalmazását vö. bánja [ ba:ɲ:ɔ ] (lexikális palatalizáció) vs. Bán Jani [bã:ɲɔni] (n-vokalizáció).

#### Irodalom

- ABONDOLO, D.M.: Hungarian Inflectional Morphology. Budapest 1988.
- DRESSLER, W.--SIPTÁR Péter: Towards a natural phonology of Hungarian. ALinguH 38. 1988. (Megjelenés előtt)
- KIEFER Ferenc: The possessive in Hungarian: A problem for Natural Morphology. ALinguH 35. 1985, 85--116.
- NÁDASDY Ádám--SIPTÁR Péter: Issues in Hungarian phonology. ALinguH 38. 1988. (Megjelenés előtt)
- SIPTÁR Péter: Cyclicity and palatalization. MFF 19. 1988a, 5--13.
- SIPTÁR Péter: A "gyors beszéd" fogalmáról. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 5. 1988b, 17--30.
- VAGO, R.: The Sound Pattern of Hungarian. Washington 1980.
- VAGO, R.: On the representation of length. In: Phonologica 1984. Proceedings of the Fifth International Phonology Meeting, Eisenstadt, Austria, 25--28 June 1984. Szerk. DRESSLER, W.U. et.al. London--New York, 1987.

VAGO, R.: Compensatory lengthening in Hungarian: Implications for Mora Theory. Kézirat. CUNY, 1989.

VOGEL, .I.--KENESEI István: The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian. Phonology Yearbook 4. 1988, 243--63.